

Sociaal-economische evoluties in de Nederlanden vóór de Revoluties (veertiende - zestiende eeuw)*

R. VAN UYTVEN

Het is een gemeenplaats geworden de Late Middeleeuwen en de zestiende eeuw tegenover mekaar te plaatsen als een *age of contraction*, die naar gelang de auteurs ergens vóór of na 1300 aanvangt en doorloopt tot 1450, 1475 of 1500, en de daaraanvolgende *age of expansion*¹. Deze tegenstelling wordt bovendien doorgaans verder uitgewerkt aan de hand van een ganse reeks kenmerken, die men als nieuw en typisch voor de zestiende eeuw aanhaalt, waarbij uitdrukkelijk of stilzwijgend wordt gesteld dat de Late Middeleeuwen deze niet te zien gaven of er net het tegendeel van vertoonden. Aan de hand van de literatuur is het eenvoudig een dergelijke lijst van karakteristieken aan te leggen:

xive-xve EEUWEN

honger naar edel metaal
dalende bevolking
stabiele of dalende prijzen
stijgende of hoge reële lonen
stedelijk protectionisme
corporatisme
handwerk

xvie EEUW

toevloed van zilver
bevolkingsexplosie
'prijsexplosie'
dalende of lage reële lonen
economisch liberalisme
bedrijfsconcentratie
'technische revolutie'

massificering
kredietexplosie
verbond burgerlijk kapitaal - vorst
intensieve landbouw
sociale mobiliteit
proletarisering en grote klassenverschillen.

* Als voordracht gehouden op het congres van het NHG te Driebergen, 23 oktober 1971.

Zie voor de grafieken de gedrukte versie van de BMGN.

1. Voorbehoud wordt gemaakt door onder meer E. A. Kosminsky, 'Peut-on considérer le XIVe et le XVe siècle comme l'époque de la décadence de l'économie européenne?' in *Studi in onore di A. Saponi* (Milaan, 1957) I, 551-569, en G. Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*. Collection U. Histoire médiévale (Parijs, 1969) hoofdst. xiii-xvi.

Brugge 'nationale markt'
stedelijke draperie met Engelse wol

koloniale handel
Antwerpen 'internationale markt'
landelijke draperie met Spaanse wol

De opsomming is nog lang niet volledig en beweert ook niet in al haar onderdelen nog voor alle auteurs aanvaardbaar te zijn. 'De moderniteit der zestiende eeuw' (H. Hauser) komt er in elk geval sterk uit naar voor. Het blijft niettemin wat benauwend te denken dat deze eeuw niet anders dan modern en nieuw kan en mag zijn, omdat zij nu eenmaal de Moderne of Nieuwe Tijden inzet en dat onze voorstelling ervan wel eens uiteindelijk zou geconditioneerd kunnen zijn door de eigenwaan der humanisten.

Beschouwen wij daarom enkele van de aangevoerde kenmerken der zestiende eeuw om te trachten te ontdekken 1° of zij inderdaad in die eeuw voorkwamen en 2° of zij inderdaad pas dan voorkwamen. De overvloed van zilvermuntmetaal in de zestiende eeuw en het nijpend tekort aan edelmetaal in de Late Middeleeuwen zijn gemeenplaatsen in alle handboeken. Men vergeet echter dat het Amerikaanse goud en zilver pas in beduidende hoeveelheden begon toe te stromen te Sevilla na 1530 en dat de eigenlijke zilverstroom pas begon met de ontdekking van de Zacatecas mijn in 1546 en de gemoderniseerde exploitatie na 1570 van de Potosi mijn, die weliswaar in 1545 was ontdekt. Bovendien had zich reeds tussen 1460 en 1530 een *boom* voorgedaan in de Europese zilverwinning, waarvan de opbrengst weliswaar in het niet verzonk bij de latere Amerikaanse toevoer, maar die niettemin de uitgebreide - volgens de laatste ramingen veel omvangrijker dan men geneigd was aan te nemen - Europese metaalstock nog aandikte. Op Europese schaal is het contrast tussen de muntarme Late Middeleeuwen en de van zilver overstromde zestiende eeuw reeds niet meer zo scherp als men oorspronkelijk dacht². In de Nederlanden is het opvallend dat de muntpolitiek van een Karel V, speciaal de bekommernis om het muntmetaal toch maar in de eigen landen te houden, eigenlijk dezelfde is als deze van zijn Bourgondische voorgangers³. Er bestaat trouwens enige mogelijkheid, aan de hand van de rekeningen der Vlaamse en Brabantse muntateliers, meer in concreto na te gaan wanneer en in welke mate de aanvoer van nieuwe muntmetalen zich in de Nederlanden deed gevoelen. De rekeningen van de Hollandse munt zijn sterk onvolledig, maar de muntslag aldaar schijnt nooit zo omvangrijk te zijn geweest

2. F. Braudel en F. Spooner, 'Prices in Europe from 1450 to 1750' in: E. Rich en C. Wilson, ed., *The Cambridge Economic History of Europe* (Cambridge, 1967) IV, 445-447 en 484-485; F. Mauro, *Le XVIe siècle européen. Aspects économiques*. Nouvelle Clío, XXXII (2dr.; Parijs, 1970) 195-198 en 217-232; J. U. Nef, 'Silver Production in Central Europe 1450-1618', *The Journal of Political Economy*, XLIX (1941) 575-591.

3. G. Pusch, *Staatliche Münz- und Geldpolitik in den Niederlanden unter den burgundischen und habsburgischen Herrschern, besonders unter Kaiser Karl V.* (München, 1932).

dat hij het totaalbeeld zou kunnen wijzigen⁴. Tussen 1434 en 1466 was de muntproductie in Vlaanderen en Brabant buitengewoon laag en lag zelfs tijdelijk stil. De gemiddelde jaarlijkse muntslag beliep er ca. 145.000 lb. (van 40 vl. gr.), waarvan 68 % in gouden munten. De Vlaamse munt stond duidelijk bovenaan, getuigend van het economisch overwicht van het graafschap en van de Zwinmarkt. Dit Vlaams overwicht in een periode van overwaardering van het goud en van een overwegende goudslag hangt ongetwijfeld nauw samen met de enge banden in de vijftiende eeuw tussen Brugge en Portugal, dat over het Afrikaanse goud beschikte. In dit perspectief krijgt het huwelijk van Filips de Goede met Isabella van Portugal in 1430 te Brugge gesloten, een heel bijzondere glans. Dat Filips zich bij die gelegenheid een gouden keten, deze van het Gulden Vlies, om de nek deed, was ook symbolisch in een door hem zeker niet bedoelde zin! In de daaropvolgende decennia bleek Vlaanderen door zijn Portugese betrekkingen, althans in de aanmunting van goud, niet door Brabant in de hoek te duwen.

Op 23 mei 1466 - slechts een goed jaar na de machtsovername door Karel de Stoute - werd het zilver drastisch overgewaardeerd (1 gr. goud tegen 10,5 gr. zilver) en ondanks enkele korte aarzelingen bleef dit zo tot 1499. In hoever de Oosten Rijnpolitiek van Karel de Stoute, die op een zo dramatische wijze in 1466 in het Luikse inzette, en de Habsburgse belangen in de zilverbijzetting met deze omzwaai verband houden, laten wij in het midden. De tegenstelling tussen Filips de Goede, een diplomaat met de handen vol goud, en een Karel de Stoute, die zijn legerbenden met klinkend zilver moest betalen, lijkt als enige verklaring wat mager. De omzwaai heeft in elk geval een verhoging van de aanmunting van zilver, dat precies sinds enkele jaren in groeiende hoeveelheden in Zuid-Duitsland werd gewonnen, met zich gebracht. Uiteraard was het meer nabije Brabant er het sterkst door beroerd en slaagde het erin de Vlaamse muntslag reeds in 1474 te overtreffen. In de periode 1467-1485 schommelde de gemiddelde totale jaarlijkse muntproductie van 300 duizend tot meer dan 600 duizend lb. In 1492 schijnt er wel een tijdelijke terugval te zijn geweest, maar na 1496 schijnt de Antwerpse munt ook op het gebied van de goudslag definitief de Vlaamse ateliers de loef af te steken. Het samentreffen hiervan met de verplaatsing van het Portugese handelsinteresse van Brugge naar Antwerpen, officieel tot uiting komend in 1498 door de vestiging van de koninklijke factorij van Portugal in de Scheldestad, is veelzeggend. In deze jaren moet ook de aanvoer van ruw zilver uit Duitsland enorm geweest zijn. De regering schatte deze

4. Zie Tabel I en Grafieken I-III, gebaseerd op gegevens bij H. Enno van Gelder en M. Hoc, *Les monnaies des Pays-Bas Bourguignons et Espagnols 1434-1713* (Amsterdam, 1960 en Supplement, 1964) en H. van der Wee, *The Growth of the Antwerp Market and the European Economy*. Universiteit van Leuven. Publicaties op het gebied van Geschiedenis en Filologie 4e reeks, XXVIII-XXX (3 dln; Leuven, 1963) I, hoofdst. iii. Zie ook P. Spufford, *Monetary Problems and Policies in the Burgundian Netherlands 1433-1496* (Leiden, 1970) en A. De Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain, ducs de Brabant* (3 dln; Antwerpen, 1894-1899).

SOCIAAL-ECONOMISCHE EVOLUTIES

TABEL I: MUNTSLAG IN VLAANDEREN EN BRABANT
 Procentuele verdeling volgens

		A. muntmetalen			B. gewesten	
		Brabant	Vlaanderen	Totaal	Brabant	Vlaanderen
1434/67	G	82	62	68	35	65
	Z	17	36	31	17	83
	B	1	2	1	11	89
<hr/>					30	70
1467/74	G	14	25	22	17	83
	Z	85	74	77	29	71
	B	1	1	1	3	97
<hr/>					27	73
1474/77	G	51	65	57	53	47
	Z	49	35	43	67	33
	B	0	0	0	0	0
<hr/>					59	41
1477/82	G	11	16	13	44	56
	Z	88	82	86	56	44
	B	1	1	1	10	90
<hr/>					54	46
1482/85	G	6	10	8	46	54
	Z	93	89	91	61	39
	B	1	1	1	12	88
<hr/>					59	41
1487/89	G	40				
	Z	59				
	B	1				
<hr/>						
1489/92	G	72				
	Z	27				
	B	1				
<hr/>						
1492/96	G	2	5	3	35	65
	Z	98	92	96	62	38
	B	0	3	1	0	100
<hr/>					60	40
1496/99	G	27	30	30	60	40
	Z	73	70	70	70	30
	B	0	0	0	0	0
<hr/>					56	44

TABEL I: MUNTSLAG IN VLAANDEREN EN BRABANT
Procentuele verdeling volgens

		A. muntmetalen			B. gewesten	
		Brabant	Vlaanderen	Totaal	Brabant	Vlaanderen
1499/1506	G	62	71	65	60	40
	Z	37	28	34	70	30
	B	1	1	1	3	97
					63	37
1506/20	G	67	78	69	87	13
	Z	32	17	30	94	6
	B	1	5	1	45	55
					89	11
1521/56	G	63	68	63	75	25
	Z	36	31	35	84	16
	B	1	1	1	49	51
					81	19
1556/70	G	19	37	24	59	41
	Z	80	62	75	78	22
	B	1	1	1	91	9
					72	28

G: Goudmunt

Z: Zilvermunt

B: Biljoen

per jaar op 60.000 mark(+ 15 ton)⁵. Hiervan werd een goed deel uitgevoerd naar Portugal en elders. Op 8 dec. 1499 werd de zilverovervloed officieel erkend (1 gr. goud voor 11,11 gr. zilver, en in 1521 zelfs 11,55 gr). Onmiddellijk nam de goudslag opnieuw de bovenhand, maar de globale muntslag bereikte lang niet de hoogte van het laatste derde der vijftiende eeuw. De produktie in Vlaanderen en Brabant bereikte in doorsnee in de tijdspanne 1506/1520 niet eens 200 duizend pond per jaar en in de jaren 1521-1556 werden nog steeds de 400 duizend pond niet bereikt. Gans de eerste helft der zestiende eeuw was het goud in de muntslag overwegend. Pas in de vijftiger jaren brak de zilveaanmuntning volledig door terwijl ook de muntslag sterk toenam. Het is duidelijk in verband hiermee dat de zilver - goud ratio opnieuw in het voordeel van het zilver werd gewijzigd in 1559. De enorme Amerikaanse zilverwinning die nu inzette en de grote geldnood van de Spaanse regering in de Nederlanden brachten deze enorme toestroom van zilver met zich.

5. C. Laurent, ed., *Ordonnances des Pays-Bas sous le règne de Charles-Quint* (Brussel, 1893) I, 57-59.

In de muntslag kan men dus grosso modo twee perioden (1433-1466[en 1499-1559] met hoge goudprijzen en overwegende aanmunting van goud en twee perioden (1466-1499 en na 1559) met hoog gewaardeerd zilver en overwegende zilvermuntslag onderscheiden. Het is haast natuurlijk dat de devaluaties, dat wil zeggen de vermindering van de zilverinhoud van de Vlaamse groot, de basis van de rekenmunt, zich doorgaans voordoen in de perioden van overwaardering van het zilver. Het is bovendien wel duidelijk dat de periodes van drukke muntslag te situeren zijn in de decennia 1470-90, in de twintiger jaren der zestiende eeuw en na het midden dier eeuw, dat wil zeggen in perioden van overwegende zilvermunt en devaluatie. Het ligt voor de hand dat wijzigingen in de muntvoet voor de muntateliers een verhoging van activiteit moet hebben betekend. De piek der jaren twintig in de muntslag is daarbij de uitzondering die de regel bevestigt want het verband met de monetaire strubbelingen in die jaren is evident. Het ware echter verkeerd te besluiten dat het effect van de devaluaties op de prijzen telkens gevoelig werd verscherpt door de verhoogde muntvoorraad. In feite was de verhoogde muntactiviteit in die jaren ten dele een herslaan van reeds in omloop zijnde munten.

Bovendien blijft de muntslag nog om een andere reden slechts een vage aanduiding over de muntvoorraad. Uit de voortdurende nieuwe evaluaties van de vreemde munten, uit de strijd tegen de hagemunters, de naburige muntheren die minderwaardige stukken in omloop brachten die in de Nederlanden boven hun intrinsieke waarde werden aanvaard en de goede eigen munten verjoegen, en door de samenstelling der muntvondsten is het overduidelijk dat de nationale muntslag slechts een deel leverde van de in omloop zijnde munten.

Ofschoon men zich voor de bevolkingsgeschiedenis der Nederlanden in deze eeuwen moet behelpen met fragmentaire aanduidingen over bepaalde streken en op bepaalde tijdstippen⁶, toch lijkt in het tweede derde der vijftiende eeuw een bevolkingsgroei onbetwistbaar ondanks de grote sterften in 1438-39 en 1456-58, maar terwijl elders, bij voorbeeld in Frankrijk na het beëindigen van de Honderdjarige Oorlog, een sterke bevolkingsgroei inzette in de laatste decennia der eeuw, was het in de Nederlanden precies andersom. Pest en hongersnood waren in die jaren dagelijkse

6. Zie Grafieken IV-V, gesteund op M. A. Arnould, ed., *Les dénombrements de foyers dans le comté de Hainaut (XIVe-XVIe siècle)*. Commission royale d'histoire in-4° (Brussel, 1956); J. Grob en J. Vannérus, ed., *Dénombrements de feux des duchés de Luxembourg et comté de Chiny*. Commission royale d'histoire in-4° (Brussel, 1921); M. Braure, 'Etude économique sur les Châtellenies de Lille, Douai et Orchies d'après des enquêtes fiscales des XVe et XVIe siècles', *Revue du Nord*, XIV (1928) 85-116 en 165-200; J. A. van Houtte, 'Maatschappelijke Toestanden' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (12 dln; Utrecht en Antwerpen, 1949-1958) IV, hoofdst. ix; B. H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland in Overijssel* (Assen, 1957); J. Cuvelier, ed., *Les dénombrements de foyers en Brabant*. Commission royale d'histoire in-4° (Brussel, 1912). Het bevolkingscijfer voor Brabant van ca. 1575 is een extrapolatie op grond van de gegevens bij A. Cosemans, 'Het uitzicht van Brabant op het einde der XVIe eeuw', *Bijdragen tot de geschiedenis van Brabant*, XXVII (1936) 285-351.

gasten. In laatste instantie was dit de weerspiegeling van het oorlogsgeweld, dat met de machtsovername van Karel de Stoute losbrak en aanhield tot 1492. De strijd met Frankrijk ging niet slechts gepaard met de gewone verwoestingen en handelsstilstand, maar Lodewijk XI legde het er bewust op aan de Nederlanden uit te hongeren. Het is geen toeval dat de bevolkingsinzinking vooral in de kasselrijen van Frans-Vlaanderen en in Zuid-Henegouwen zeer sterk is. Er ontstond zelfs een vlucht naar het Noorden, ook in Brabant, niet slechts wegens de directe dreiging, maar ook doordat de aanslepende oorlog heeft bijgedragen tot de ontplooiing van de meer noordelijke gewesten, die een deel van de economische functies van het geësterde Zuiden overnamen. Door het afsnijden van de graanuitvoer uit de Sommegebieden werd het Balticum de aangewezen graanschuur der Nederlanden, door bemiddeling van de Hollandse graanscheperen en de Amsterdamse markt. Uiteraard werd de Vlaamse visserij door de Franse kapers veel zwaarder getroffen dan die der noordelijke gewesten. Zelfs de vleestoevoer, die voordien vooral door Henegouwse en Noordfranse varkens werd verzekerd, moest nu uit het Noorden en Oosten komen. De veemarkten van 's-Hertogenbosch, Lier en Diest verdeelden sinds de laatste jaren der eeuw enorme hoeveelheden ossen van Friesland, Groningen, Drente, Overijssel en Overmaas en zelfs Denemarken. De triomf van de Hollandse zuivelproducten in het Zuiden dateert eveneens van deze tijdelijke uitschakeling van de Vlaamse produktie. Dit alles versterkte nog de ontevredenheid in het Zuiden, waar de oorlog met zijn verwoestingen, zijn hinder voor de normale economische activiteiten en zijn fiscale lasten reeds het scherpst werd aangevoeld. Vandaar ook de opstandigheid van Vlaanderen en Zuid-Brabant nog onder Maximiliaan. Deze burgeroorlog, de blokkade van Brugge, het bevel van Maximiliaan aan de vreemde kooplui de Zwinstad te verlaten en de tolprivileges voor het trouw gebleven Mechelen en Antwerpen waren mee van aard om het economisch zwaartepunt meer noordelijk te vestigen. Opnieuw in de twintiger jaren der zestiende eeuw bleken de nadelige gevolgen van het *Gallus vicinus, non amicus*. Ook andere gewesten (bv. Holland) werden toen getroffen door invallen vanuit Gelre, de traditionele Franse bondgenoot. Ofschon nogmaals in 1536/37 en 1542/44 het Zuiden te lijden had van Frankrijk, blijkt niettemin overal de zestiende eeuw een bevolkingstoename te betekenen, die uiteraard in Holland sneller verliep dan bij voorbeeld in Brabant. Dit was waar in het eerste kwart der zestiende eeuw maar zeer zeker na het midden der eeuw, wanneer in het Zuiden de bevolkingsgroei werd gebroken onder meer door de vijandelijkheden met Frankrijk in 1551-1559. Het Noorden was vanzelfsprekend minder getroffen, ook al omdat er zorg voor gedragen werd de Amsterdamse graanvoorraad in eigen streek te houden. De groei werd daar nauwelijks onderbroken en werd eerder versneld door de toenemende stroom van inwijkelingen uit het Zuiden, die weldra ook om religieuze en politieke motieven het Noorden nog kwamen versterken.

Het midden der zestiende eeuw, ongeveer het eindpunt van dit overzicht, moet voor vele eeuwen zeker in de Zuidelijke Nederlanden, misschien zelfs in de Nederlanden in het algemeen, een demografisch hoogtepunt geweest zijn, maar het dient onderlijnd dat het niet zoveel uitstak boven de beste jaren der vijftiende eeuw. Zelfs in Salland was de bevolking in 1601 geringer dan in 1457 en 1474. In Brabant lag de bevolking ca. 1575 nauwelijks 13 pct. hoger dan in 1437 en in Henegouwen in 1560 niet eens 17 pct. tegen 1458. Eerder dan te gewagen van massificering en schaalvergroting binnen de Nederlanden, kan men spreken van een constant hoge bevolkingsdichtheid (mogelijk bijna 50 personen per km²), die aanmerkelijk uitstak boven het Europees gemiddelde. Even opvallend was de grote verstedelijking die daarmee samenhangt en zoals F. Braudel stelde: 'Au voisinage de 50 p. 100, même de 40 p. 100 de population non rurale, une région entière bascule automatiquement dans la catégorie des économies modernes.'⁷ In Holland leefde in 1514 52 pct. der bevolking in de steden, in Brabant in de vijftiende eeuw ca. 35 pct. en zelfs in Henegouwen in de zestiende eeuw ten minste 29 pct. In Vlaanderen lag de verhouding te oordelen naar de fragmentaire gegevens van 1469, zeker hoger dan in Brabant. Men bedenke daarbij dat in Vlaanderen, Brabant en Henegouwen een goed deel der plattelandsbevolking in de textielindustrie (linnen, laken of tapijten) was ingeschakeld, terwijl in Holland en Zeeland tal van dorpen ook door de visvangst en de scheepvaart hun agrarisch karakter hadden verloren. Het is duidelijk dat deze toestanden reeds tijdens de volle Middeleeuwen aanwezig waren in de Nederlanden, het land der steden bij uitstek, zodat men zich moet afvragen of deze gewesten dan reeds in de dertiende eeuw misschien modern waren.

Om de evolutie van de graanprijzen⁸ te bestuderen is het materiaal in het Noorden vrij gering, ook nog daar de beschikbare Utrechtse prijzen pas na 1528, bij de politieke incorporatie van het Sticht, monetair dezelfde invloeden ondergaan als de Nederlandse prijzen. Niettemin schijnt reeds vanaf 1465 een vrij nauwe relatie

7. F. Braudel, *Civilisation matérielle et capitalisme*. Destins du monde, XII (Parijs, 1967) I, 371.
 8. Zie Grafieken IV en VI, gesteund op N. W. Posthumus, ed., *Nederlandse prijzengeschiedenis* (2 dln; Leiden, 1946-1964) II; Van der Wee, *The Growth*, I; C. Verlinden e.a., ed., *Dokumenten voor de geschiedenis van Prijzen en Lonen in Vlaanderen en Brabant*. Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, CXXV, CXXXVI en CXXXVII (3 dln; Brugge, 1959-1965); R. Van Uytven, *Stadsfinanciën en stadseconomie te Leuven van de XIIIe tot het einde der XVIe eeuw*. Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie van België. Klasse der Letteren, XXIII (Brussel, 1961) 488-579; L. Génicot, M. S. Bouchat-Dupont en B. Delvaux, *La crise agricole du bas moyen âge dans le namurois*. Université de Louvain. Recueil de travaux d'histoire et de philologie, 4e série, XLIV (Leuven, 1970) 121-197; G. Sivéry, 'L'évolution du prix du blé à Valenciennes aux XIVe et XVe siècles', *Revue du Nord*, XLVII (1965) 177-194; M. Mestayer, 'Prix du blé et de l'avoine de 1329 à 1793', *Revue du Nord*, XLV (1963) 157-176; I. Delatte, 'Prix et salaires au Hainaut au 16e siècle', *Annales de la Société scientifique de Bruxelles*, LVII (1937) 7-24; J. Ruwet, *L'agriculture et les classes rurales au Pays de Herve sous l'Ancien Régime* (Luik en Parijs, 1943) 86-96.

tussen het Utrechts en het Bourgondisch muntsysteem te zijn gegroeid. Ofschoon in afzonderlijke jaren de evolutie der graanprijzen in de onderscheiden centra niet steeds samenvalt, waarschijnlijk ten dele ook wegens de onvolkomenheden van het materiaal, is de conjunctuurbeweging over het algemeen sinds de regering van Filips de Goede en soms zelfs daarvoor vrij analoog. Er zijn enkele opvallende uitzonderingen. Zo is de sterke prijsdaling te Dalem tussen 1500 en 1520 nergens anders te bespeuren; hoogstens kan men een zekere neiging tot plafonneren onderkennen. Ook de uitgesproken prijzensprong rond 1530 is alleen in Dalem zo scherp. In de stand van het huidig onderzoek is niet met zekerheid uit te maken of deze Dalemse serie enige werkelijkheidswaarde heeft of meer waarschijnlijk deze streek eigenlijk als niet tot het Nederlandse marktgebied behorend moet worden beschouwd. De duurtepiek van 1481/85 die te Valenciennes en Utrecht bijzonder te Douai, opvalt, komt te Brugge, Antwerpen en Leuven pas in 1486/90 naar voren. De Franse vijandelijkheden hebben uiteraard in de jaren 1475-1482 de zuidelijke graanbevoorrading sterk getroffen, terwijl de veldtocht van Maximiliaan tegen Utrecht in de jaren 1481-1483 hetzelfde deed in het Sticht. In Brugge en Brabant was de duurte in de daaropvolgende jaren duidelijk het gevolg van de opstand der Vlaamse en Brabantse steden tegen Maximiliaan. Ofschoon Antwerpen de Roomse koning trouw bleef, had het evenveel van de burgeroorlog te lijden daar de Brugse rebellen de Scheldestroom beheersten en het Zuidbrabantse graangebied in de opstand was betrokken. Waarschijnlijk moeten ook de hoge prijzen te Bergen na 1520 en na 1550 telkens in verband gebracht worden met de vijandelijkheden met Frankrijk, die zich hoofdzakelijk in het Henegouwse afspeelden, en met de troebelen van Valenciennes in de zestiger jaren.

De afbakening van de zestiende-eeuwse prijsrevolutie is vrij moeilijk. Met haast evenveel recht kan men de prijsstijging laten beginnen ca. 1465, 1500, 1520 of 1550. Het beeld wordt iets duidelijker als men de invloed van de muntdevaluaties uitschakelt door de prijzen in zilvergewicht te beschouwen. De inzet van de prijsverhoging komt dan veel later. Het dieptepunt der prijzen ligt dan ca. 1495-1498, en van een werkelijke revolutie kan men slechts spreken na 1514. (Grafiek IV). De duurtegolf van 1465 tot 1490 wordt zo teruggebracht tot zijn ware betekenis: een duurtecyclus die de seculaire dalende trend heeft onderbroken met des te meer kracht, daar misoogst, oorlog, devaluaties en sterk versnelde muntslag samenwerkten. Een gelijkaardige maar minder afgetekende verstoring van de eeuwbeweging was trouwens opgetreden rond 1455 door misoogst en een korte opflakking van de muntslag. Dergelijke kortere cycli zijnookopdeprijsstijgingderzestiende eeuw geënt maar zij vallen er nauwelijks op in de algemeen opgaande lijn, zo bij voorbeeld rond 1526, 1542 en 1547, wanneer maritieme oorlogen, devaluaties, verhoogde muntslag en misoogsten weer samen optraden. Afgezien van de devaluaties, die min of meer kunnen worden uitgeschakeld door de prijzen in zilvergewicht te beschouwen,

worden doorgaans twee factoren vooropgesteld als verklaring van de prijzengeschiedenis: de hoeveelheid muntmetaal of het bevolkingsaantal. Het is wat saai te moeten zeggen wat het gezond verstand altijd voorschrijft, namelijk dat de waarheid wel ergens in het midden ligt. Het is zeker zo dat de bevolkingsdaling in de vijftiende eeuw pas beduidende vormen aanneemt na 1465, wanneer de grote prijsdaling (0,87 pct. per jaar tussen 1426/27 en 1466/67) reeds voltrokken is. Hier moet dus de geringe muntslag en de trage muntomloop verantwoordelijk worden gehouden. De scherpe prijsstijging tussen 1466 en 1486 (gemiddeld 8,8 pct. per jaar) valt precies samen met de bevolkingsterugval, die trouwens een gevolg was van dezelfde oorzaken van oorlog en misoogsten en door de duurte nog werd versterkt. Het plotse dieptepunt der prijzen nadien is natuurlijk mede een gevolg van de ontvolking en van een tijdelijke revaluatie. De scherpste prijsstijging der zestiende eeuw deed zich voor tussen 1514 en 1526 (gemiddeld 5,6 pct. per jaar), terwijl tussen 1498 en 1514 en tussen 1526 en 1580 de prijsverhoging veel geleidelijker verliep (ca. 1,5 pct. per jaar)⁹. Nu is zoals gezegd de kwantiteit van het muntmetaal pas sinds de laatste regeringsjaren van Karel V sterk toegenomen zodat de metallistische kwantiteitstheorie geen bevredigende verklaring kan bieden. Het dient wel gezegd dat de duurte in de twintiger jaren ongetwijfeld werd verscherpt door de muntributaties van ca. 1525, maar beschouwt men de bevolkingsevolutie in Brabant tussen 1496 en 1575, dan treft de overeenkomst met het prijsverloop. Tussen 1496 en 1526 steeg de bevolking met gemiddeld ongeveer 1 pct. per jaar, maar tussen 1526 en 1575 misschien niet eens meer met 0,2 pct. Het is welbekend door de onderzoeken van Gregory King (1648-1712), aan de historici doorgaans beter bekend als demograaf, en van latere aanhangers van de grensnuttheorie dat door de grote elasticiteit der graanprijzen een kleine wijziging in de marktverhoudingen een relatief grotere weerslag op de prijzen heeft¹⁰. Bij een voorlopig als constant beschouwd graanaanbod is de bevolking in Brabant gestegen van index 71 in 1496 tot 92 in 1526. Dit zou een vermindering van beschikbaar graan per hoofd inhouden van 22,8 pct. Bij een vermindering van het graanaanbod met 20 pct. zou de prijsindex volgens G. King moeten oplopen tot 180 en volgens W. S. Jevons (1835-1876) tot 178, en bij een vermindering met 30 pct. respectievelijk tot 260 en 245. Naar gelang de manier van berekenen (nominale of zilverprijzen, vijfjaarlijkse gemiddelden of mediaan met elf termen) zijn de Antwerpse roggeprijzen bij E. Scholliers tussen 1496 en 1526 gestegen tot index 302, 190, 185 of 208. Dergelijke prijsverhoging strookt volledig met de evolutie zoals men ze op grond van het King-effect kon vermoeden. In de periode 1526 tot 1575 zou de bevolking van index 92 tot 100 zijn

9. E. SchoUiers, *Loonarbeid en Honger. De levensstandaard in de XVe en XVIe eeuw te Antwerpen* (Antwerpen, 1960) 3-10. Zie ook Grafiek IV.

10. B. H. Slicher van Bath, *De agrarische geschiedenis van West-Europa (500-1850)*, Aula-boeken, XXXII (Utrecht en Antwerpen, 1960) 132-133.

gestegen, hetgeen een vermindering inhoudt van het graanaanbod met 8 pct. Volgens King en Jevons zou in dat geval de prijsindex niet mogen uitkomen boven 130 of 136. De werkelijke prijsindices, op dezelfde manier berekend als hiervoor, liepen tussen 1526 en 1575 op tot 199, 164 (nominale prijzen), 171 of 126 (zilverprijzen). Bij zo uiteenlopende resultaten is het gewaagd uitspraak te doen, maar enige invloed van de zilverinflatie blijkt in deze periode niet volkomen uitgesloten.

Bij deze beschouwingen werd verondersteld dat het totale graanaanbod ongeveer constant is gebleven. Er zijn echter zeker wijzigingen doorgevoerd in het landbouw-areaal, dat aan graanwinning werd besteed, maar het is voorlopig moeilijk de landwinning die in Vlaanderen in de vijftiende en opnieuw in de zestiende eeuw reëel was en die in het huidige Nederland vooral na 1540 sterk schijnt geweest te zijn, af te wegen tegen het verlies van cultuurgrond door verstuiwing, overstromingen, uitvening of door uitbreiding van industriële gewassen en weidegronden. Evenmin is het in de huidige staat van het onderzoek mogelijk de globale evolutie van de graaninvoer in de Nederlanden in cijfers uit te drukken, ofschoon de indruk van een toenemend belang van de graanimport overheerst. Zo er een absolute toename geweest is van de graantoevoer, dan schijnt die er nauwelijks in geslaagd de vermindering van de eigen Nederlandse graanproductie op te vangen. Met andere woorden, ondanks de bevolkingstoename is de tewerkstelling in de agrarische sector achteruitgegaan ten bate van de industrialisering, die ook op het platteland in versnelde mate om zich heen greep.

Tegen de alleenzaligmakende kwantiteitstheorie van Irving Fisher, wordt door de 'populationisten' het verpletterend argument aangevoerd, dat zijdedifferentiering in de prijzevolutie der onderscheiden goederen niet verklaart. Zowel te Namen als te Leuven en zelfs te Utrecht zijn er aanduidingen over een zogenaamde prijzenschaar tussen lonen en industriële produkten enerzijds en voedingswaren anderzijds, waaruit moge blijken dat de bevolkingsdaling het voedsel tegenover de arbeid en de produkten, waarvan de kostprijs zwaarder door de lonen is belast, in waarde heeft doen dalen. De relatieve waardeverhoging van semi-luxe- en luxewaren is een duidelijke weerspiegeling van de welvaart- en consumptiemaatschappij der Bourgondische periode. Ook de overwaardering van de ongeschoolde arbeid wijst op een tekort aan arbeid, aan mensen dus, dat op het einde der vijftiende eeuw zo nijpend was dat de nochtans corporatief beschermde meesters bij deze loonstijging achterop bleven. In de zestiende eeuw is de situatie der prijzenschaar praktisch omgekeerd, daar de bevolking nu toeneemt. Typisch is tevens de sterke relatieve waardeverhoging van een aantal luxeprodukten, die vooral in het midden der eeuw afgetekend is, wanneer de Antwerpse internationale markt op haar hoogtepunt was en de Amerikaanse goederenaanvoer beduidend werd (Tabellen II-III).

Ook met betrekking tot de korte prijzencycli zijn er tussen de vijftiende en zestiende eeuw, respectievelijk de perioden 1408/1482 en 1502/1556, opvallende kontras-

SOCIAAL-ECONOMISCHE EVOLUTIES

TABEL II: PRUZEN- EN LONENINDICES IN DE XVe EEUW

<i>Utrecht</i> basis 1400/5 = 100	1460/65	1495/1500
rogge	383	483
haver	362	537
kalk	345	419
baksteen	529	875
laken	575	998
meesterloon	360	432
knapenloon	400	490
<hr/>		
<i>Namen</i> basis 1409 = 100	1469	1499
gerst	102	147
haver	137	149
haring	191	206
zout	140	159
zavel + kalk	184	210
hout	209	248
meesterloon	176	176
knapenloon	142	214
<hr/>		
<i>Leuven</i> basis 1408/9 = 100	1450/59	1500/09
rogge	118	157
erwten	154	145
Beaunewijn	163	204
eieren	257	219
rijnwijn	165	226
gans	129	260
varken	214	281
roetkaarsen	158	173
laken	102	183
kolen	231	194
schoenen	166	200
linnen	155	219
was	166	243
smout	175	266
baksteen	187	266
lood	208	276
hout	256	336
kalk	192	389
meesterloon	200	200
knapenloon	166	203

<i>Antwerpen-Lier</i> basis 1405/9 = 100	1465/9	1495/9
rogge	147	136
gerst	150	199
haver	144	172
kaas	124	144
erwten	191	263
haring	202	232
peper	206	333
gember	100	156
kaneel	167	593
smout	142	181
vlas	144	218
kaarssmout	141	179
balksteen	184	301
kalk	177	277
linnen	145	210
meesterloon	150	153
knapenloon	175	195

ten¹¹. Zo zijn de graanduurten in de vijftiende eeuw heviger en zelfs talrijker dan in de volgende periode, wanneer zij vaak samenvallen met een commerciële crisis, zelf het gevolg van internationale conflicten. Dit bevestigt aldus dat in de zestiende eeuw de Nederlanders inderdaad in verhoogde mate afhankelijk waren van de graaninvoer. De geïntensifieerde handelsbetrekkingen brachten in deze periode ook mee dat de lonen en prijzen van de industriële produkten niet meer zo gevoelig waren voor de storingen van de inlandse markt door cyclische graancrisis. Slechts in zover de graancrisis zelf het gevolg waren van de maritieme onveiligheid, bleken de industriële produkten tijdens de graanduurten een prijsdaling te ondergaan. Al met al is het duidelijk dat de korte crises in de zestiende eeuw voor de looninkomens minder dramatisch waren geworden en dus dat hun weerslag op de demografie en de welstand was verzwakt.

In de evolutie van de welstand is er bij de loontrekkenden een duidelijk onderscheid tussen meesters en gezellen. Na de munthervormingen van Filips de Goede en de crisis van 1438/39, waren de nominale lonen der ambachtsmeesters nagenoeg stabiel gebleven tot in 1474/75 een verhoging zich voordeed te Gent en Utrecht, de minieme aanpassing te Lier van 1449/1451 niet te na gesproken (Grafiek VII). Deze rigiditeit der meesterslonen steekt sterk af tegen de fluctuerende voedingsprijzen, die zoals gezegd bovendien een dalende tendens vertonen sinds de dertiger

11. H. van der Wee, 'Typologie des crises et changements de structures aux Pays-Bas (XVe-XVIe siècles)', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XVIII (1963) 209-225.

SOCIAAL-ECONOMISCHE EVOLUTIES

TABEL III: PRIJZEN- EN LONENINDICES IN DE XVIe EEUW

<i>Henegouwen</i> 1501/10 = 100	1521/30	1551/60	NB Basis 1511/20 = 100 1551/60
tarwe	123	288	261
boter	134	216	204
eieren	117	234	225
haring	137	183	169
zout	200	?	?
olijfolie			165
zeep			137
meesterloon	100	125	125
knapenloon	100	150	150

<i>Leuven</i> 1500/9 = 100	1525/34	1550/59
tarwe	196	340
rogge	199	325
hout	186	358
roetkaarsen	130	207
rijnwijn	101	132
kolen	94	107
schoenen	108	250
was	96	110
kalk	97	112
baksteen	120	176
laken	104	109
meesterloon	100	110
knapenloon	102	102

<i>Antwerpen</i> 1501/10= 100	1521/30	1551/60
rogge	191	285
gerst	158	283
kaas	132	235
haver	128	201
haring	144	181
zout	256	188
peper	121	131
gember	88	99
kaneel	174	160
houtskool	142	255
kaarssmout	127	193
vlas	107	188
kalk	141	168
laken	134	176
was	110	120
meesterloon	125	201
knapenloon	125	173

TABEL IV: LOONINDEX. NOMINALE LONEN 1505/10 = 100

	Ant- wer- pen	Me- che- len	Brus- sel	Lier	Ber- gen	Leu- ven	Gent	Brugge
Meesters								
1530/35	125	138	103	100	100	100	100	100
1550/55	145	?	145	139	125	139	100	100
Knapen								
1530/35	128	112	?	125	100	101	100	100
1550/55	171	?	9	145	150	120	100	100

jaren en ook tegen de gevoeliger lonen van half- en ongeschoolde werkers, die in deze decennia doorgaans slechts 50 a 66 pct. der meesterslonen bedragen.¹² De abnormale duurte van de jaren 1480 had de positie der loontrekkenden, inzonderheid der gezellen en handlangers, onhoudbaar gemaakt. Dank zij de ontvolking kunnen zij een loonsverhoging bekomen die de kloof tussen ambachtsmeesters en hun helpers opnieuw vernauwt. De loonaanpassingen der zestiende eeuw verschillen niet slechts per arbeidscategorie, maar haast even sterk naar gelang de plaats, voor zover de weldoende invloed van de Antwerpse expansie er zich al dan niet deed gevoelen (Tabel IV). De Nederlanden waren toch niet, zoals Pirenne het eens al te pregnant heeft willen zeggen, zonder meer de voorsteden van Antwerpen.

Wanneer men zich realiseert welke enorme prijsstijgingen zich ondertussen hebben voorgedaan, dan is het duidelijk welk verlies aan koopkracht de nominale lonen hebben geleden. Tot de veertiger jaren (1546, alleen rekening houdend met de verhouding loon en graanprijs, 1539 wanneer men zoals Prof. van der Wee de tewerkstelling tracht in te rekenen in de inkomensindex) viel het reëel inkomen van de Antwerpse metselaarsknecht vrij sterk en deze was eigenlijk nog de minst getroffen in de Nederlanden. Het is weliswaar zo dat de graanprijzen een bijzonder ongunstige indruk geven en dat uitgedrukt in zuivelproducten of industriële waren de val veel minder dramatisch was, maar brood was nu eenmaal het hoofdbestanddeel van de levenskosten van de arbeider. Rond 1540 werd de tegengestelde beweging van graanprijzen en reële lonen die gans de middeleeuwen en de eerste decennia der zestiende eeuw heeft bestaan doorbroken en waarschijnlijk stegen in het derde kwart der eeuw ook in enkele andere nauw onder Antwerpse invloed staande centra de lonen sterker dan de prijzen ten gevolge van de economische hoogconjunctuur, maar het dient onderlijnd dat deze moderne welvaarteilanden eerder uitzonderlijk waren in het geheel der Nederlanden.

Het verschil in de evolutie van de lonen van meesters en gezellen houdt natuurlijk

12. Voor de loonreeksen zie noot 8 en in het bijzonder Van der Wee, *The Growth*, II, 381-388 en III, grafieken 39-41 en Scholliers, *Loonarbeid*, 65-156.

verband met het corporatief stelsel. Het steeds geciteerde en best gedocumenteerde voorbeeld komt van het Gentse brouwersambacht, waar de gekende middelen van verhoging van het meestersgeld, verlenging van de verplichte leertijd, de moeilijke en kostbare meesterproef en andere bezwarende voorschriften een feitelijke erfelijkheid hadden bewerkt reeds in het midden der vijftiende eeuw. De Karolijnse Concessie die Karel V de Gentenaars, samen met de strop, om de nek deed na hun opstand in 1539/40 stelde hieraan voorlopig een einde¹³. Onlangs werd de algemene geldigheid van dit voorbeeld betwist: enerzijds werd het exclusivisme der ambachten in de vijftiende eeuw betwijfeld en anderzijds werd het groeiend ambachtsexclusivisme in de zestiende eeuw benadrukt¹⁴. Het staat inderdaad wel vast dat in sommige ambachten als de Brugse kuipers, de Brusselse metselaars en wevers nooit een feitelijke erfelijkheid heeft bestaan daar deze beroepen een relatief grote tewerkstelling vroegen, maar wie de evolutie van de meestergelden in enkele steden beschouwt komt gauw tot de vaststelling dat vooral in de dertiger jaren der vijftiende eeuw het meestergeld een gevoelige verhoging onderging. Het was doorgaans uitgedrukt in gouden rekenmunten, die in waarde stegen naar gelang in de volgende decennia de zilveren rekenmunt, waarin de lonen werden uitgedrukt, devalueerde. De gesignaleerde kloof tussen meesters- en gezellenlonen na het midden der vijftiende eeuw is het resultaat van dit exclusivisme der meesters. Een tweede golf van verhoging der meestergelden situeert zich op het einde der vijftiende eeuw mogelijk als reactie op de zich na 1485 vernauwende afstand tussen de meesters en hun werklui. In sommige steden schijnen de meesters zich zelfs te distancieren qua loonpeil van hun geschoolde gezellen. Ondanks de prijsstijgingen in de eerste helft van de zestiende eeuw onderging het meestergeld in deze periode weinig of geen verhoging, terwijl integendeel de Centrale Regering in de veertiger jaren naast te Gent ook te Brugge en te Antwerpen ingrijpt om de corporatistische excessen ongedaan te maken. Rond 1560 daarentegen begon het ambachtsexclusivisme zich opnieuw af te tekenen.

Het optreden van Karel V tegen de misbruiken der corporaties was eigenlijk niets nieuws. De Centrale Regering zette slechts de middeleeuwse strijd voor de economische gelijkheid en voor een verzekerd bestaan voor alle beroepsgenoten voort. Ook het optreden tegen de politieke zeggingschap van de ambachten en het systematisch bevorderen van het plutocratisch karakter der stadsbesturen zijn helemaal geen innovaties van Karel V. De keizer zo min als zijn Bourgondische voorgangers heeft ooit een werkelijke economische, laat staan moderne economische poli-

13. H. van Werveke, *Gand. Esquisse d'histoire sociale*. Notre Passé, 5e serie, III (Brussel, 1946) 55 en 75.

14. J. P. Sosson, 'La structure sociale de la corporation médiévale. L'exemple des tonneliers de Bruges de 1350 a 1500', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLIV (1966) 457-478; E. Scholliers, 'Vrije en onvrije arbeiders voornamelijk te Antwerpen in de XVle eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, XI (1956) 285-322 en Idem, *Loonarbeid*, 96-99.

tiek gevoerd. Telkens waren hun maatregelen ook op het gebied der economie ingegeven door fiscale of politieke motieven. Hun houdingen waren doorgaans weinig principieel en in de meeste gevallen slechts de voortzetting van de stedelijke economische strevingen. Men denke aan het handhaven der verplichte stapelmarkten, het bestrijden van monopolies en van de marktverstoringen, ten minste wanneer deze aan de vorst of zijn omgeving geen winst opbrachten, enz. E. Coornaert heeft bovendien duidelijk gemaakt hoe weinig het stadsbestuur van het zogenegde grote 'moderne' Antwerpen in zijn economische opvattingen afweek van deze van het middeleeuwse Brugge¹⁵.

Het voornaamste verschil tussen de Habsburgse en Bourgondische regeerders en hun voorgangers uit de veertiende eeuw lag waarschijnlijk in de omvang van hun territoria. Door te regeren over een uitgestrekter, min of meer aansluitend gebied, hebben zij de belangen der afzonderlijke gewesten min of meer in evenwicht trachten te houden, het belastingwezen een begin van samenhang gegeven en zijn zij vooral door hun grotere macht beter in staat geweest de economische belangen van deze landen tegen de vreemde mogendheden te verdedigen. Het effect van de verbrede politieke samenhang kan wellicht nog best door een concreet voorbeeld worden aangetoond. Men weet dat Karel de Stoute in 1466 Dinant verwoestte en dat tal van koperslagers naar Nederlandse steden als Mechelen en Brussel zijn uitgeweken. Een der plaatsen waar zij zich ook vestigden was de stad Middelburg, een nieuwe stichting van de Bruggeling Pieter Bladelin, hertogelijke leverancier, tesorier en financieel raadgever. In 1469 laat de hertog alle Limburgse galmeiuitbatingen, die de noodzakelijke grondstof voor de koperslagers leveren, verpachten aan J. Wauthier, een koperslager en koopman geboortig van Rijsel, maar te Brugge, Antwerpen en Middelburg residerend. Zijn vennoten zijn drie Brusselse burgers. Het is in deze decennia dat de Hanzekooplui beduidende hoeveelheden koper naar Vlaanderen beginnen aan te voeren en dat de Portugezen aldaar hun koloniale waren en goud ruilen tegen koperwerk¹⁶.

Het is zeker dat de Bourgondische belangen en de belangrijke bezittingen der Habsburgse vorsten buiten hun Nederlanden nog een verdere schaalvergroting met zich brachten. De groeiende financiële noden en de verhoogde behoeften van een uitdeinende staatsapparaat en leger die daarmee gepaard gingen hebben ongetwijfeld ingewerkt op de economische en sociale situatie in de Nederlanden. De

15. E. Coornaert, 'La genèse du système capitaliste: grand capitalisme et économie traditionnelle à Anvers au XVIe siècle', *Annales d'histoire économique et sociale*, VIII (1936) 127-139 en Idem, 'L'état et les villes à la fin du moyen âge. La politique d'Anvers', *Revue historique*, CCVII (1952) 185-211.

16. M. Yans, *Histoire économique du duché de Limbourg sous la maison de Bourgogne. Les forêts et les mines*. Verhandelingen Koninklijke Belgische Academie. Afdeling Letteren. Verzameling in-8°, XXXVIII, 8 (Brussel, 1938) 261-270 en W. Brulez, 'Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII (1970) 30-31.

Brugse en later de Antwerpse geldmarkt dankt hieraan ten dele haar groei, terwijl de industriële en commerciële sector door het leveren van luxewaren en militair materieel er sinds de vijftiende eeuw door werd gestimuleerd. Het is verleidelijk in deze leveranties aan hof, staat en leger met W. Sombart een start van het moderne kapitalisme te zien, maar het weze mij toegelaten te verwijzen naar Pirenne's beroemde stelling dat elke tijd zijn kapitalisme heeft gehad. Wanneer met kapitalisme slechts bedoeld wordt dat een handelaar een grote massa produkten in zijn handen concentreerde door de eigenlijke producenten voor hem tegen stukloon te laten werken, waarbij zij soms niet alleen de grondstof, maar zelfs hun werktuigen van hem ontvingen, dan is dit inderdaad niet bijzonder nieuw. Het *Verlagsystem* is in de Nederlandse stedelijke draperie eeuwenoud. Integendeel schijnt volgens H. de Sagher, een der beste kenners der lichte draperie, het commercieel kapitalisme in de plattelandsindustrie der zestiende eeuw veel minder sterk dan in de vorige eeuwen. De algemeen bekende uitzondering, maar men vergeet precies dat het een uitzondering is, is Hondskoote¹⁷.

Zelfs daar nam de concentratie van de saaienverkoop in de handen van enkele kooplui beduidend toe in de vijftiger jaren der zestiende eeuw¹⁸. De schaalvergroting der firma's was in de wijnvoer uit Frankrijk reeds in 1540 merkbaar als gevolg van de verkoop van licenten, die vooraf dienden te worden betaald. In de Luikse metaal- en bewapeningssector waren eveneens de massale leveringen door enkele kooplui de regel geworden. Ook in de graan- en zoutinvoer en de wolhandel kwam men haast tot monopolievormingen om de prijzen te beheersen¹⁹. Het is wel duidelijk dat rond het midden der zestiende eeuw een aantal machtige en kapitaalkrachtige grote handelsondernemers in de Nederlanden aanwezig waren.

Op zichzelf is dit geen nieuwigheid als men denkt aan de Italiaanse bankgezelschappen en aan de Zuidduitse firma's in de Nederlanden, maar nieuw was de groeiende concentratie van het Nederlandse kapitaal, die zich althans voordeed te Antwerpen en in de gebieden die ermee verbonden waren. Bijkens de recente publikatie over de Amsterdamse handel in 1544/45 was de handelaar daar nog een zeer bescheiden figuur. 'Men kan hierbij nog grotendeels in 'middeleeuwse' getallen denken', meende Posthumus²⁰. Het grote aandeel van de kleinere firma's in de internationale handel was inderdaad niet nieuw. In de Vlaamse handel op Engeland bij voorbeeld waren reeds op het einde der dertiende eeuw heel wat kleine luiden aktief²¹.

17. H. E. De Sagher e.a., ed., *Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre. IIe Partie: Le Sud-Ouest de la Flandre depuis l'époque bourguignonne*. Commission royale d'histoire in-4° (3 dln; Brussel, 1951-1966) II, 345.

18. *Ibidem*, 478-497.

19. J. Craeybeckx, 'Handelaars en neringdoeners. De 16de eeuw' in: J. L. Broeckx e.a., ed., *Flandria Nostra* (5 dln; Antwerpen, 1957-1960) I, 418 en 428-453.

20. N. W. Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (Leiden, 1971) 167 en 192.

21. C. Wyffels, 'Peilingen naar de sociale stand van een aantal Brugse groothandelaars, inzon-

Ook in de industriële bedrijven is enige tendens naar het grootbedrijf niet te ontkenen rond het midden der zestiende eeuw. De nieuwe nijverheden die te Antwerpen en elders ontstaan zoals suikerraffinaderijen, zijdeweaverijen, glasmanufacturen, de Plantijnse drukkerij en fusteinweaverijen groeperen alle enkele tientallen arbeiders. Het was de gewoonte der stedelijke magistraten bij het aanlokken van vreemde ondernemers hen te ontslaan van de corporatieve bedrijfsbeperkingen. In de laatste decennia der eeuw blijken ook deze nieuwe nijverheden zich reeds in het oude corporatieve patroon te hebben ingeschakeld²². Wanneer de vruchtbare bodem van de Antwerpse internationale handel hun werd ontzegd, bleef hun slechts het corporatief vegeteren over.

Ook in de van ouds corporatief georganiseerde sectoren is dezelfde tendens nauwjsbaar. De kunstmatige beperking van het aantal meesters, ofschoon van verschillende zijde tegengewerkt, had voor effect dat de kleine werkwinkel enige allure kon krijgen. Zo was het aantal brouwers te Leuven in 1565 niet hoger dan in het midden der vijftiende eeuw, maar de globale produktie was nagenoeg verdubbeld²³. In de aloude textielnijverheid was de drapier, de meester-wever, -verver, -volder of -scheerder steeds geneigd geweest tot enige bedrijfsuitbreiding ondanks de arbeidsreglementen. In de loop der vijftiende eeuw en soms nog vroeger werden deze beperkingen bovendien gemilderd. In Nieuwkerke (W.-VI.) blijken in 1532 de rijke drapiers in hun eigen huis vreemdelingen de verschillende lakenbewerkingen te laten uitvoeren. In 1555 is er het drapieren en verven nog steeds onverenigbaar, ofschoon in werkelijkheid veel voorkomend, maar weven, vollen en scheren mocht de drapier in eigen bedrijf laten geschieden²⁴. Men houde wel voor ogen dat zelfs in de Middeleeuwen een drapier wevers, kaardsters en nopsters in zijn huis kon tewerkstellen. Te Leuven werd in 1563 het aantal getouwen, tot dan toe beperkt tot drie per meester, volledig vrijgegeven, want '... die het beste weeft ende aldergetrouwelycste doet die sal de meeste neringe hebben'²⁵. Dit klonk wel erg liberaal in vergelijking met de middeleeuwse wens dat 'dwerek alomme te bat ende ten voordeele van den ingesetenen van Loeven gevraecht ende gedeylt worden'. Het kan niet geloochend worden dat het kapitalisme 'een koekoeksei was door het korporatisme in het nest der middeleeuwse steden gelegd', en vooral dat, speciaal in de draperiesteden der Nederlanden, die koekoek reeds vroeg aan de gang was.

Daarom is de mijn- en metaalindustrie in de Nederlanden niet, zoals elders, de eerste

derheid op de Britse eilanden (1270-1292)', in: *Album Archivaris Jos. De Smet* (Brugge, 1964) 365-379.

22. Craeybeckx, 'Handelaars en neringdoeners', 445; F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (28 dln; Antwerpen, 1927-1949) XX, 26-32 en 130-132.

23. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 324-334.

24. De Sagher, *Recueil*, III, 100-197.

25. Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 350-351.

sector geweest waar het kapitalisme tot ontwikkeling kwam. De Limburgse mijnen werden door de hertogelijke verpachtingen van het ontginningsrecht in de vijftiende eeuw in handen gegeven van groepen kapitaalkrachtige ondernemers, die in feite de mijn door loonarbeiders onder toezicht van een bedrijfsleider lieten uitbaten. Zo werd hier in enkele decennia rond het midden der vijftiende eeuw de uitbating door een gemeenschap van mijnwerkers voor eigen rekening vervangen door een bedrijfsvorm, waarin arbeid en kapitaal strikt gescheiden waren. De bedrijfsomvang bleef niettemin beperkt. De grootste mijn, 'La Vieille Montagne', schijnt nooit meer dan achttien delvers geteld te hebben²⁶.

In het Waalse steenkoolgebied en in de Luikse ijzerwinning is de evolutie veel trager geweest. Het kapitaal heeft zich hier zeer geleidelijk van de ontginningen en de hoogovens meester gemaakt door de nood aan een verbeterde technische uitrusting en een efficiënter organisatie van de afzet in de vreemde die de boeren-mijnwerkers zelf niet konden opbrengen. Tegenover de Amsterdamse reders en kooplui hebben de Waterlandse schippers nog langer hun zelfstandigheid weten te behouden. Ondanks de groei van de scheepstypes en de geleden verliezen in de late vijftiende eeuw, waardoor het kapitaal in de partenrederij een kans kreeg, was de gewone Waterlandse schipper in 1543/4 geen loonarbeider zonder meer, maar had nog steeds een zeker eigendomsrecht op zijn boot behouden²⁷.

De technische vernieuwing verliep trouwens traag. Men spreekt weliswaar graag van een Industriële of Technische Revolutie der zestiende eeuw. Het is inderdaad niet te ontkennen dat deze periode rijk was aan *inventions*, d.w.z. werkelijke uitvindingen, maar zij bleven toch meestal slechts curiosa. De werkelijke *innovations*, d.i. de toepassingen op ruimere schaal van voordien weinig gebruikte technieken, vallen eigenlijk na het midden der zestiende eeuw. Dit gold in de mijnen met de paardentredmolens voor het bovenbrengen van de delfstof of grondwater en in de hoogovens voor het toepassen der zogenaamde Waalse methode. De aanwending van de waterkracht was reeds eeuwenoud maar pas in de late zestiende eeuw wordt zij systematisch benut voor het bewegen van blaasbalgen en ijzerhamers in de Luikse metaalindustrie en voor de kopermolens in de omgeving van Aken en Limburg. In tal van nieuwe nijverheden zoals de Luikse salpeter-, koperrood- en aluinwinning is de mechanisatie door middel van paarden- en waterkracht slechts op het einde der zestiende eeuw intensief. In de textielnijverheid gaat het spinnewiel eindelijk ook in de stedelijke draperie zonder voorbehoud worden aanvaard, terwijl de reeds in de dertiende eeuw gekende volmolen zich na 1540 overal in Brabant en

26. Yans, *Histoire économique du Limbourg*, 231-232.

27. J. Lejeune, *La formation du capitalisme moderne dans la principauté de Liège au XVIe siècle*. Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, LXXXVII (Parijs, 1939) 260-265; Posthumus, *De uitvoer van Amsterdam*, 49-68 en 79.

Vlaanderen doorzette, onder druk van de mechanisch gevulde stoffen van Luik en Limburg. In Vlaanderen ontstond zelfs de windvolmolen, die door Vlaamse emigranten in de laatste jaren der zestiende eeuw naar het Noorden werd overgebracht²⁸.

Mechanisatie was niet de enige uiting van het streven naar verhoogde produktiviteit. Wij zinspeelden reeds in ander verband op de tendens naar concentratie en rationalisatie. Daarnaast merkt men de gevoelige vermindering van het aantal arbeidsloze dagen, de verhoging of zelfs de afschaffing van de gebruikelijke individuele produktiemaxima en een vereenvoudiging van de fabriekageprocédés. Van dit laatste vond men trouwens reeds sporen in de nieuwe draperie der vijftiende eeuw, maar men zou nog kunnen menen dat het om noodmaatregelen ging die de te hoge loonkosten moesten verlichten. In het midden der zestiende eeuw daarentegen was een werkelijke optie voor courante, goedkopere massaproducten aan het doorbreken. 'De couleur doet 't say vercopen ende niet de duecht', constateerde men rond 1540 en men had er nog de prijs als belangrijke verkoopsfactor kunnen aan toevoegen²⁹.

Legt men hier de vinger op de massificering der zestiende eeuw? Onlangs heeft Prof. W. Brulez in een aantal fascinerende opstellen duidelijk gemaakt hoe ver vooruit de Nederlanden in vergelijking met Frankrijk en Engeland waren in het midden der zestiende eeuw wat betreft hun inschakeling in het internationale handelsverkeer en de industriële produktie³⁰. Men bedenke echter dat meer dan de helft van die invoer bestond uit luxeproducten, die slechts toegankelijk waren voor een kleine groep verbruikers. Ook in de Middeleeuwen had de handel een dergelijk sterk luxe-karakter. Hoe gering kwantitatief de zestiende-eeuwse handel bleef moge blijken uit het feit dat het nieuws dat de landvoogdes, Maria van Hongarije, in 1538 een bezoek zou brengen aan het Franse hof op slag de prijs der zijden stoffen de hoogte injoeg en dat de rouw die de Habsburgse familie in 1539 trof dadelijk het omgekeerde effect had. Een bericht over de aankomst van een drietal specerij schepen te Marseille deed op de Antwerpse markt de prijzen dalen³¹.

Anderzijds dient toch gesteld dat, ofschoon voor de Late Middeleeuwen zelfs geen

28. Lejeune, *La formation du capitalisme*, 157; R. van Uytven, 'De volmolen: motor van een omwenteling in de industriële mentaliteit', *Alumni*, XXXVIII (1968) 61-76.

29. F. Edler, 'Le commerce d'exportation des sayes d'Hondschoote vers l'Italie d'après la correspondance d'une firme anversoise entre 1538 et 1544', *Revue du Nord*, XXII (1936) 254 noot 19; zie ook Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 367.

30. O.m.: W. Brulez, 'Le commerce international des Pays-Bas au XVIe siècle: essai d'appréciation quantitative', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLVI (1968) 1205-1221 en Idem, 'The Balance of Trade of the Netherlands in the Middle of the 16th Century', *Acta historiae neerlandica*, IV (1970) 20-48.

31. F. Edler, 'The Van der Molen, Commission Merchants of Antwerp: Trade with Italy 1538-1544', in: *Medieval and Historiographical Essays in Honor of J. W. Thomson* (Chicago, 1938) 117-118.

ramingen ter beschikking staan om naast deze uit het midden der zestiende eeuw te stellen, het dozijn produkten dat nagenoeg de volledige zestiende-eeuwse invoer uitmaakte, reeds in de vorige eeuw vertegenwoordigd was in de aanvoer. Er zijn gegronde redenen om aan te nemen dat de wijninvoer in de Late Middeleeuwen zelfs hoger lag dan in de zestiende eeuw³². In deze tijd werden ongeveer 28.600 zakken Spaanse en Engelse wol ingevoerd. Dit zou niet eens voldoende zijn geweest om de jaarlijkse lakenproduktie van twee middeleeuwse steden als Ieper te voeden. In 1470 lagen er te Brugge 70.000 centauren aluin opgeslagen³³, terwijl in de zestiende eeuw in Antwerpen jaarlijks slechts 32.000 centauren werden aangevoerd. Waarschijnlijk lagen alle verhoudingen betreffende de grondstoffen der lakennijverheid, die samen bijna 14 pct. van de invoer der zestiende eeuw vormden, in dezelfde zin.

Omgekeerd zullen voor de belangrijke sectoren van de uitvoer, de textiel- en koperwaren, de zestiende-eeuwse cijfers zeker niet hebben uitgetoend boven deze van de Late Middeleeuwen. Het glansnummer van de zestiende-eeuwse groei is steeds weer de Hondschotse saainijverheid, die op haar hoogtepunt bijna 100.000 stuks produceerde. Plaatst men daarnaast de produktie van kostelijke lakens te Ieper in het begin der veertiende eeuw, dan zal qua volume de balans wel ongeveer in evenwicht zijn, zelfs al aanvaardt men maar een produktie van ca. 40.000 lakens. In waarde zal Ieper wel gemakkelijk de bovenhand halen. Men vergeet daarbij ook steeds dat Hondschote slechts de spreekwoordelijke eenogige koning in het land der blinden was. Het is weliswaar onloochenbaar dat in de zestiende eeuw de plattelandsweverij nagenoeg overal in expansie was, maar zij was ook in de Middeleeuwen niet helemaal onbelangrijk voor de uitvoerhandel. Daarbij komt dat zelfs in de zestiende eeuw de produktie van de meeste draperiedorpen niet eens een paar duizend weefsels bereikte, terwijl de bij bepaling toch veel omvangrijker produktie in de steden, ook in Leiden en Amsterdam, ineens stortte. De duidelijke tegenstellingen tussen Middeleeuwen en zestiende eeuw en tussen stad en platteland op het gebied van techniek en grondstoffen der draperie werden onlangs eveneens als grotendeels onbestaande erkend³⁴.

32. J. Craeybeckx, *Les vins de France aux anciens Pays-Bas* (Parijs, 1958) hoofdst. i; R. van Uytven, 'Het verbruik van land- en vreemde wijnen in Brabant gedurende de 16e eeuw', *De Brabantse Folklore*, CLXVII (1965) 299-337.

33. F. Rörig, *Mittelalterliche Weltwirtschaft. Blüte und Ende einer Weltwirtschaftsperiode*. Kieler Vorträge, XL (Jena, 1933) 14.

34. E. Coornaert, 'Draperies rurales, draperies urbaines. L'évolution de l'industrie flamande au moyen âge et au XVIe siècle', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XXVIII (1950) 59-96; A. Verhulst, 'De inlandse wol in de textielnijverheid van de Nederlanden van de 12e tot de 17e eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, LXXXV (1970) 6-18; Voor produktiecijfers zie: De Sagher, *Recueil, passim*; N. W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie* (3 dln; Den Haag, 1908-1939); J. A. van Houtte, 'Nijverheid en Landbouw' in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, IV, 206; H. van Werveke, *De*

Een te sterke contrastering wat betreft het volume der economie in de Late Middeleeuwen en in de zestiende eeuw lijkt onverantwoord, tenzij misschien rond het midden der zestiende eeuw, wanneer een kwantitatieve groei duidelijk is en, zoals gezegd, gepaard gaat met een kwalitatieve verschuiving. Naast de gedurig afnemende wijninvoer stond een groeiende brouwindustrie die te Antwerpen tussen 1542/43 en 1558/60 met 120.000hl hetzij 70pct. toenam³⁵. Precies in dezelfde jaren, tussen 1527 en 1567, schoot de Hondschotse produktie omhoog met 62.000 stuks, hetzij 187 pct., en dit vooral in de late vijftiger jaren. Ofschoon de groei van de Luikse steenkoolwinning sinds het begin van de eeuw was ingezet, bedroeg zij in 1545 amper 48.000 ton, maar in 1562/63 reeds meer dan 90.000 ton. Het beeld dat de gietijzerproduktie biedt is nagenoeg analoog en dit geldt ook voor de linnenmarkten van Eeklo, Oudenaarde en Dendermonde, waar de produktie der plattelandswevers werd verhandeld. Te Eeklo alleen werden in 1564 64.000 stuks aangebracht. Te oordelen naar het seriewerk der Antwerpse schilders- en beeldsnijdersateliers en de commercialisering van het Leuvens glaswerk onderde vorm van kleine medaillons en van het tapijtwerk moet zelfs de omzet van kunstvoorwerpen behoorlijk zijn gestegen³⁶. Tevens nemen het Baltisch graan, het zout, de haring, enz. een groeiende plaats in in de economische bedrijvigheid. Van luxezaak wordt de handel alleedaags, maar zwaarwegend. De praktische sluiting van de Schelde nog vóór de Scheiding heeft deze evolutie gestopt, daar kostelijke waren beter de bijkomende vervoerkosten verdroegen. In de zestiger jaren daarentegen had men met het oog op het vervoer van goedkopere, maar zware waren, bijzondere inspanningen besteed aan de kanalenbouw: het kanaal Brussel-Willebroek (1561), waarbij zelfs een nieuw systeem van sluisdeuren werd toegepast, het Sas van Gent (1563), de kanalisatie van de Gete en de rivierverbeteringen of kanalisatieplannen vanwege tal van steden, enz.

Ook in de zestiende eeuw was ondanks de betere organisatie van het landtransport en de sinds de Middeleeuwen groeiende omvang der zeeschepen het verkeer traag en duur. Ook het reizen was nog steeds deel van het handelsleven. Groot- en kleinhandel bleven vermengd en van specialisatie was nauwelijks spraak. De dubbele boekhouding drong zich, zelfs na het midden der eeuw, slechts traag op. Ook de tegenstellingen tussen de internationale Antwerpse markt en de in wezen nationale markt van het Brugge der Middeleeuwen mag al evenmin zo sterk worden doorgetrokken als men dat gewoonlijk doet. Het wil ons niettemin voorkomen dat de bestrijders van deze stelling, die Prof. Van Houtte in een beroemd

omvang van de Ieperse lakenproduktie in de veertiende eeuw. Mededelingen Koninklijke Vlaamse Academie van België. Klasse der Letteren, IX, ii (Antwerpen, 1947); R. van Uytven, 'De omvang van de Mechelse lakenproduktie vanaf de 14e tot de 16e eeuw', *Noordgouw*, V (1965) 1-22.

35. H. Soly, 'De brouwerijonderneming van Gilbert van Schoonbeke (1552-1562)', *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XLV (1968) 339 en 1200.

36. Van Houtte, 'Nijverheid en Landbouw', 206-220.

geworden artikel geponeerd heeft³⁷, slechts overtuigende argumenten hebben aangebracht voor het Brugge der vijftiende eeuw. In dit verband moet ook de handel in koloniale waren worden vermeld, die op de Brugse markt der vijftiende eeuw werd bedreven met Afrikaanse goederen als ivoor, suiker en goud³⁸. Anderzijds bekleedden de koloniale waren tijdens de zestiende eeuw in het totaal der Nederlandse en Antwerpse handelsbeweging kwantitatief nog een bescheiden plaats. Dit is zeker waar voor de goederen uit de Nieuwe Wereld. Vóór 1540 was Amerika, naar het woord van P. Chaunu, voor de Nederlanden slechts *une promesse*³⁹. Ook het zogenaamde louter passieve van de laat-middeleeuwse en zestiende-eeuwse handel der Zuidelijke Nederlanden, dat men dan zou menen te mogen stellen tegen over de actieve handel van Amsterdam in de volgende periode, blijkt meer een gevolg te zijn van de bekrompen horizon der vroegere historici dan van deze der Brugse, Antwerpse, Mechelse en andere Zuidnederlandse kooplui⁴⁰.

Het kredietwezen en de geldhandel bereikten te Antwerpen een bijzonder hoge vlucht zowel in de publieke als in de private sector. Maar men vergete niet dat reeds Brugge een belangrijke plaats had ingenomen op dit terrein. Nieuw was slechts te Antwerpen in de late veertiger jaren dat ook inheemse financiers en bankiers hierbij niet meer in het niet verdwenen naast de Italianen en Zuidduitsers. Toch was ook in dit 'moderne' Antwerpse milieu de oude angst voor het kerkelijk woeker-verbod, die echter ook in de Middeleeuwen nooit verlamd heeft gewerkt, niet verdwenen. De meeste financiële technieken zoals renteverkoop, foorbrieven, wisselbrieven, kerfstok, clause aan drager, girorekening, deposito en assignatie dateerden trouwens reeds uit de Middeleeuwen. De Antwerpse bijdrage tot de vernieuwing in deze sector betrof het endosseren en het disconto, die er misschien wel in de dertiger jaren bekend waren, maar zich pas veralgemeenden in de late zestiende eeuw. Ca. 1530 zet ook een duidelijke verlaging van de interestvoet voor leningen

37. J. A. van Houtte, 'Bruges et Anvers, marchés "nationaux" ou "internationaux" du XVIe au XVIIe siècle', *Revue du Nord*, XXXIV (1952) 89-108; daartegen in laatste instantie: W. Brulez, 'Brugge en Antwerpen in de 15e en 16e eeuw: een tegenstelling?', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIII (1970) 15-37.

38. V. Magalhaes-Godinho, *L'économie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècle* (Parijs, 1969) 161-162, 210-211, 421-427, 458-459 en 451-545; E. Strubbe, 'Aantekeningen over de ivoorhandel te Brugge in de XVe eeuw', *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, VII (1952/53) 226-230; Brulez, 'Brugge en Antwerpen', 28-31.

39. W. Brulez, *Der Kolonialhandel und die Handelsblüte der Niederlande in der Mitte des 16. Jahrhunderts*. Kölner Vorträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, III (Keulen, 1969); P. C. Chaunu, 'Séville et la "Belgique" 1555-1648', *Revue du Nord*, XLII (1960) 270.

40. O. Mus, 'De Brugse compagnie Despars op het einde van de 15e eeuw', *Handelingen Société d'Emulation van Brugge*, CI (1964) 5-118; W. Brulez, 'L'exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle', *Annales. Economies. Sociétés. Civilisations*, XIV (1959) 461-491; Van Houtte, 'Handel en Verkeer', 171-173.

41. Van der Wee, *The Growth*, II, 333-368 en Idem, 'Antwerpens bijdrage tot de ontwikkeling van de moderne geld- en banktechniek', *Tijdschrift voor Economie*, IV (1965) 488-498.

op korte termijn in. Deze bedroeg tussen 1420 en 1530 ca. 20 pct., maar hij daalde nadien tot nagenoeg de helft rond 1560. Voor wie op literaire effecten uit is, is de bouw van de Nieuwe Beurs te Antwerpen in 1531 een symbool, maar nuchter dient te worden gesteld dat de Oude Beurs reeds lang druk bezocht was en dat de naam van beurs zelf van Brugse origine was. Toch is het zo dat die Nieuwe Beurs, maar dan in de tweede helft van de zestiende eeuw, zich begon te specialiseren als een werkelijke financiële beurs⁴¹. Het is ook wel zonder meer duidelijk dat in de Nederlanden reeds sinds de Middeleeuwen de burgerij en de steden de vorsten belangrijke kapitalen ter beschikking hebben gesteld.

Een woord over de 'moderniteit' van de Nederlandse landbouw met zijn regionale diversificering en specialisatie van veeteelt, industriegewassen, fruitteelt en tuinbouw en met zijn intensieve methodes door het verbouwen van navruchten als rapen en dergelijke, door degelijke bemestingen, door het opgeven van de verplichte braak, enz. Prof. Slicher van Bath e.a. hebben duidelijk gemaakt hoe deze moderne landbouw eigenlijk in de Nederlanden is ontstaan, maar meer en meer wordt het duidelijk dat reeds in de Late Middeleeuwen deze ontwikkeling in Vlaanderen en Brabant was ingezet onder de druk van de stedelijke vraag en de impuls van het stedelijk grondbezit⁴².

Uiteraard is in de sociale evolutie het leggen van bakens nog moeilijker dan in het economische leven. De driestandenmaatschappij, die ook in de Middeleeuwen maar bestond als een visie van de geest, leeft in de Moderne Tijden toch nog voor tin de traditionele indeling der statenafvaardigingen. Uit de opsommingen van de verschillende standen en klassen in zestiende-eeuwse teksten komt voldoende naar voor hoe de sociale hiërarchie schijnt te leven volgens reeds in de Middeleeuwen gangbare normen: het prestige van het onroerend bezit enerzijds en de minachting voor de handenarbeid anderzijds. Tot de bovenste klasse behoren edelen of daaraan geassimileerden als vorstelijke ambtenaren, de prelaten, de burgerij levend van renten. Nauwelijks inferieur zijn de kooplui voor zover ze geen ambacht bedrijven en zelfs een aantal rijkere ambachtsmeesters als beenhouwers, brouwers en dergelijken die zich echter niet zelf de handen mogen vuilmaken aan het uitoefenen van hun ambacht. Onderaan de ladder vindt men nog steeds de 'gens mécaniques, serviteurs et des pauvres laboureurs'⁴³.

42. B. H. Slicher van Bath, 'The Rise of Intensive Husbandry in the Low Countries' in: J. S. Bromley en E. H. Kossmann, ed., *Britain and the Netherlands. Papers delivered to the Oxford-Netherlands Historical Conference* (Londen, 1960) 130-153; A. Verhulst, 'Bronnen en problemen betreffende de Vlaamse landbouw in de late middeleeuwen (XIIIe-XVe eeuw)' in: *Ceres en Clio, zeven variaties op het thema landbouw/geschiedenis. Agronomisch-Historische Bijdragen*, VI (Wageningen, 1964) 205-235; J. Mertens, *De laatmiddeleeuwse landbouweconomie in enkele gemeenten van het Brugse platteland. Pro Civitate. Historische Uitgaven*, XXVII (Brussel, 1970).

43. L. Gilliodts van Severen, ed., *Cartulaire de l'ancienne estaple de Bruges* (4 dln; Brugge, 1904-

Voor wie scherp toekijkt zijn er misschien toch enige verschuivingen te bespeuren. Bij de clerus is dit vooral na het midden der zestiende eeuw opvallend door het verschijnen van een veel talrijker episcopaat in 1559, het relatief vermeerderd aandeel van de universitaire in de hogere clerus en het afnemend absentisme bij de lagere clerus. Daarmee gepaard gaande moet men aannemen dat de adellijke monopolies op de hoge kerkelijke waardigheden werden verzwakt, want 'wat de mot is in een kleet, dat is de adel zonder geleerdheid onder de geestelijken', meende men. Ook liep in de tweede helft der zestiende eeuw het aantal en het aanzien van de clerus terug⁴⁴. De strijd tegen de kerkelijke immuniteit en de uitbreiding van het bezit in de dode hand was reeds in de middeleeuwse steden ingezet. Op dit punt heeft Karel V slechts de stedelijke en Bourgondische politiek doorgetrokken⁴⁵. Bij de adel daarentegen zijn de verschuivingen reeds onder de Bourgondiërs op gang gekomen. Zij kweekten een beperkte groep van super-adel, die de Vliesridders, de provinciegouverneurs, de hoge centrale ambtenaren en legerleiders leverde en die mede door de giften van de vorst en door de beklede machtspositie uitgestrekte bezittingen, verspreid over de ganse Nederlanden en zelfs daarbuiten, bezat. Vanaf de dertiger jaren der zestiende eeuw wordt hun politieke invloed echter bewust door de Centrale Regering ondergraven. Hun sociale preëminentie, hun ontzaglijke domeinen en hun onaangetaste fortuinen, - ofschoon men wel eens klachten begint te horen dat de dienst van de keizer hun veel geld kost, - en hun indrukwekkende *train de vie* bleven niettemin nagenoeg onaangetast.

Onder deze *grands seigneurs* was reeds in de vijftiende eeuw het beeld van de adel sterk gedifferentieerd en zelfs naar onder niet duidelijk afgelijnd. Het principe van de geboorteadel was ernstig geschokt. Voor velen werd het moeilijk hun stand hoog te houden. Ongehoorde prestigeuitgaven en de zware militaire lasten en losgelden, vooral onder Karel de Stoute⁴⁶, wogen zwaar op hun in hoofdzaak domaniale inkomsten, die door de gedurige erfdelingen, oorlogsverwoestingen en waardeverlies van in rekenmunt vastgestelde cijzen en renten geleidelijk inschrompelden. Speciaal het verspreide grondbezit van de minderen onder hen werd bedreigd door het in vergetelheid geraken van minieme cijzen en renten⁴⁷. De juridische centralisa-

1906) II, 312-313; A. Louant, ed., *Antoine de Lusy. Le journal d'un bourgeois de Mons*. Commission royale d'histoire in 8° (Brussel, 1969); *Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie I, 526-527 en V, 15-16 en 470.

44. R. R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580* (Utrecht en Antwerpen, 1954).

45. W. Prevenier, 'De verhouding van de Clerus tot de lokale en regionale Overheid in het graafschap Vlaanderen in de late middeleeuwen' in: *Bronnen voor de religieuze geschiedenis van België* (Leuven, 1968) 9-45 en R. van Uytven, 'Wereldlijke overheid en reguliere Geestelijkheid in Brabant tijdens de Late Middeleeuwen' in: *Ibidem*, 48-134.

46. J. Bartier, 'De Bourgondische adel' in: *Flandria Nostra*, IV, 319-344, speciaal 325-343.

47. N. B. Tenhaeff, 'Het risico van kerkelijk kleingrondbezit in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLI (1926) 420-448.

tie heeft bovendien hun inkomsten uit de rechtspraak aangetast. Het verkopen of hypothekeken van hun bezit waartoe zij noodgedwongen overgingen kon slechts hun achteruitgang versnellen. Voor hun burgerlijke geldschieters was het verwerven van een hoge heerlijkheid of een belangrijk leen vaak de beslissende stap tot opname in de adel, waartoe zij door hun levenswijze reeds konden gerekend worden. Niet zelden wisten dezen zelfs officiële adelbrieven te verwerven wegens hun verdiensten als ambtenaar of geldschietter van de vorsten. Zowel voor het Hof van Holland in 1465 als voor het Hof van Namen in 1516 gold als doorslaggevend criterium om de adellijke belastingsvrijstelling toe te kennen niet langer het geboorterecht, maar wel het *vivre noblement*. Tn de praktijk bleek het bijzonder moeilijk om op grond van deze norm een edelman te onderscheiden van de rijkere boeren en burgers⁴⁸.

De adel heeft wel gepoogd zijn financiële achteruitgang tegen te gaan door bijvoorbeeld zijn gronden tegen tijdpacht uit te geven, die dan regelmatig konden worden verhoogd, of zelfs door opnieuw pachten en cijnzen in natura te eisen om profijt te trekken uit de prijsstijgingen of door eigenmachtig de waarde hiervan in geld te bepalen. Er zijn trouwens nog andere sporen van een soort feudale reactie. Zo vindt men in de vijftiende eeuw in Frans-Vlaanderen en in de zestiende eeuw in Namen dorpen die zich, mits de nodige financiële verplichtingen, van de bescherming van een edelman hebben trachten te verzekeren. Het is in deze context dat de keizerlijke ordonnanties in 1520 en 1531 tegen het heffen van nieuwe tienden en andere rechten, die nog geen veertig jaar oud waren, en tegen het eisen door de heren van beden en giften van hun dorpelingen dienen gezien. Voor enkelen was er steeds het buitenkansje geweest de hand te kunnen leggen op een rijke echtgenote of vijand, maar de moderne buskruitoorlog beperkte vermoedelijk de kansen op dit laatste op drastische wijze. Al met al kan het niet verwonderen dat in Henegouwen een niet onbeduidende achteruitgang van het adellijke bezit te bespeuren viel tussen 1502 en 1564/73. Daarbij kwam nog dat de ordonnantiebeden, die door Karel de Stoute in het leven waren geroepen en door Karel V waren heropgericht, in 1559 werden ontbonden. Voor vele armere edellui hadden zij een tijdlang een uitkomst geboden⁴⁹. Een carrière als ambtenaar en gerechtsofficier was eveneens voor minder vermogende edellieden een oplossing, maar hiervoor werd de concurrentie steeds groter.

Deze kwam grotendeels uit het burgerlijk milieu, dat welgesteld, ambitieus en volhardend genoeg was om aan de universiteiten een graad, bij voorkeur in de rechten, te behalen. Reeds vóór het midden der vijftiende eeuw was gebleken welk

48. H. A. Enno van Gelder, *Nederlandse dorpen in de 16de eeuw* (Amsterdam, 1953) 29-30, 40 en 98; Braure, 'Etude économique', 101-105.

49. Enno van Gelder, *Nederlandse dorpen*, 40 en 98; Koenigsberger, 'Property and the Price Revolution', 4 en 14; H. A. Enno van Gelder, 'De Hollandsche adel in den tijd van den Opstand', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, XLV (1930) 113-150.

een troef voor een snelle en grote carrière in de Bourgondische ambtenarij dit kon zijn. Toch waren tal van kleinere adellijke families van vader op zoon in hertogelijke dienst geweest, want de Bourgondische ambtenaar bleef toch voor alles een persoonlijk dienaar van de vorst, een nieuw soort vazal. In de tweede helft der vijftiende eeuw werden echter verpachting, verkoop en verpanding zelfs van hogere gerechtsambten algemeen. Dit bracht nieuwe kansen voor kapitaalkrachtige burgers, maar ook voor kooplui en geldhandelaars, die vooral in de financiële diensten carrière konden maken. De adel mist echter vaak zowel de nodige juridische scholing of financiële onderlegdheid als de nodige kapitalen om zich een ambt te kopen. De sinds de dertiende eeuw talrijker wordende ambtenarenwereld, een soort klasse van technocraten, heeft zichzelf slechts bij uitzondering als klasse gezien. Voor hen was hun toestand slechts een etappe op de weg naar de adelstand, hetzij door officiële vorstelijke erkenning, hetzij door een aanvaarding als dusdanig door de publieke opinie⁵⁰.

De vorstelijke ambtenaren behoren dus tot die grensgroepen, waartoe ook het stedelijk patriciaat dient gerekend. Dit laatste was in vele steden een zaak van geboorte, maar ook als renteniers, bezitters van allodia en lenen, vorstelijke ambtenaren en door hun levenswijze verwezen deze patriciërs naar de adel. Soms waren de familiale bindingen met de ware adel zo sterk dat het onderscheid tussen beide niet meer voelbaar was. In dat opzicht was er tussen de zestiende-eeuwse burgerij en en deze der Middeleeuwen geen onderscheid, tenzij, maar het is niet meer dan een indruk, dat rond het midden dier eeuw, bij voorbeeld bij de della Failles en de Schetsen, het zich als rentenier en grondheer terugtrekken uit de zaken veel trager gebeurde dan in de Late Middeleeuwen. Het verschil in economisch klimaat is daaraan misschien niet vreemd en dit zou verklaren waarom in de zeventiende eeuw, tijdens de bekende phase B van Simiand, opnieuw sneller het actieve zakenleven werd opgegeven⁵¹.

Bij dezen die door de hogere klassen als 'gens mécaniques' of in de Middeleeuwen als 'mannen met blauwe nagelen' werden gedoodverfd, omdat zij zich tot handenarbeid verlaagden, groeide sinds de Late Middeleeuwen een sociale kloof tussen de-

50. J. Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle*. Koninklijke Academie van België. Klasse der Letteren, L (Brussel, 1955); J. van Rompaey, *Het grafelijk baljuwsambt in Vlaanderen tijdens de Boergondische periode*. Verhandelingen Koninklijke Vlaamse Academie van België. Klasse der Letteren, XXIX, 62 (Brussel, 1967).

51. Tal van burgemeesters en stedelijke magistraten zetelden als leden van de adel in de Staten-Generaal rond 1464 (W. Blockmans, 'De samenstelling van de Staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', *Standen en Landen*, XLVII (1968) 55-109); in 1549 heet de burgemeester der patricische geslachten van Brussel officieel 'bourgmestre des nobles' (*Recueil des ordonnances des Pays-Bas*, 2e serie, V, 557). Andere voorbeelden van vermenging bij Van Uytven, *Stadsfinanciën*, 597-637; J. Lestocquoy, *Les dynasties bourgeoises d'Arras du XIe au XVe siècle*. Mémoires de la Commission départementale des monuments historiques du Pas de Calais, V (Atrecht, 1945); J. E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (2 dln; Haarlem, 1903-1905).

52. Scholliers, 'Vrije en onvrije arbeiders', 285-322.

ze ambachtsmeesters, die ook uit de levering van grondstoffen aan hun klanten of uit het verhandelen van afgewerkte produkten meer winst konden trekken en zich verrijken, en de meeste vaklui die slechts loonarbeiders waren, zij het vaak als tegen stukloon thuiswerkende meesters. Slechts de rijkere meesters hadden de mogelijkheid ook enige tijd aan politieke medezeggenschap te besteden. Zij benutten deze politieke invloed onder meer om het verwerven van het meesterschap te bemoeilijken en de lonen van hun gezellen te drukken. Hiertegen verbonden zich de gezellen of halfgeschoolde vaklui in zogenaamde gezellenbonden, maar staking was hun uiteraard verboden en de grote massa der half- en niet-geschoolde arbeiders, steeds groeiend door het verval van de stedelijke draperie en door de verpaupering der kleine boeren, werd door de stadsbesturen als stakingsbrekers gebruikt. Dit en de massificering, die te Antwerpen en in andere industriële centra merkbaar was sinds het midden der zestiende eeuw, scheen te zullen leiden tot de vorming van een groot algemeen proletariaat dat zonder onderscheid bij landarbeid of graafwerk, op de bouwwerf, als handlangers en halfgeschoolden in de nieuwe textielsector en lakenbereiding of de metaal- en mijnindustrie en in de nieuwe grote bedrijven werd tewerkgesteld en buiten de corporatieve kaders bleef⁵². De economische crisis der late zestiende eeuw bracht ook hier een breuk in de ontwikkeling en dus de terugkeer naar het corporatieve kleinbedrijf.

Proletarisering enerzijds, kapitaalconcentratie anderzijds schijnen dus na het midden der zestiende eeuw tijdelijk grotere sociale contrasten in het leven te roepen, maar zoals gezegd werden beide evoluties gestopt door de crisis. Het dient bovendien gezegd dat de corporatieve Middeleeuwen evenmin een paradijs van broederlijkheid en gelijkheid zijn geweest. De 'Verelendung', om met Marx te spreken, was een proces dat duidelijk aanwijsbaar reeds in de vijftiende eeuw aan de gang was. Ook kapitaalconcentratie was gewoon. Te Brugge in 1490 kon één burger aan de stad een som voorschieten die overeenkwam met 16.360 werkdagen van een ongeschoolde arbeider. Overal in de middeleeuwse steden en in de zestiende eeuw is het aantal noodlijdenden en dompelaars enorm en bezit een uiterst kleine groep nagenoeg de ganse stedelijke rijkdom. Op het platteland is de situatie al net eender. Steeds wordt ook de massale sociale mobiliteit als kenmerkend voor de zestiende eeuw aangevoerd, maar als bewijs hiervan kunnen slechts enkele individuele voorbeelden worden aangehaald, die trouwens ook in de Middeleeuwen niet ontbreken. Zolang het niet mogelijk is kwantitatief uit te drukken hoe sterk de verscherping der sociale tegenstellingen in de zestiende eeuw wel was en hoeveel sneller en wijder de sociale mobiliteit er om zich heengreep, zal men terecht sceptisch blijven over de originaliteit der zestiende eeuw op deze punten⁵³.

53. R. van Uytven en W. Blockmans, 'De noodzaak van een geïntegreerde sociale geschiedenis. Het voorbeeld van de Zuidnederlandse steden in de late middeleeuwen', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXIV (1971) 276-290 (met verdere bibliografie).

Het ligt voor de hand bij wijze van besluit de continuïteit van de historische ontwikkeling te beklemtonen door te stellen dat in de zestiende eeuw veel van de Middeleeuwen voortleeft en dat zeker in de Nederlanden de Moderne Tijden reeds met het ontstaan der middeleeuwse steden werden ingeleid: de klemtoon dus op de evoluties vóór de grote politieke Revolutie in de Nederlanden tijdens de tweede helft der zestiende eeuw. Toch meen ik rond het midden dier eeuw ook sporen te ontwaren van een economische en sociale revolutie, die echter in het Zuiden door de andere, de politieke Revolutie en haar nasleep, werd ontworteld en naar het Noorden werd overgeplant. In feite werden de beide revoluties van de tweede helft der zestiende eeuw slechts min of meer in het Noorden voltrokken en waren zij aldus het sluitstuk van het reeds sinds eeuwen ingezette verglijden van het industriële, commerciële, demografische, financiële en politieke zwaartepunt van Zuid naar Noord. De haast permanente spanningen en vijandelijkheden met de machtige Franse zuiderbuur lagen voor een goed deel aan deze verschuivingen ten gronde. De door de hedendaagse economische historici nochtans zo zeer gesmade *événements politiques* lagen ook mede aan de basis van de verstikking der economische en sociale Revolutie die zich rond het midden der eeuw scheen af te tekenen in het Zuiden.

Bij wijze van paradox kan men stellen dat de 'echte zestiende eeuw' begon kort vóór 1550 en kort na 1550 in het Zuiden aan haar einde kwam. Het Noorden beleefde haar in zekere zin pas voorgoed daarna en in de zeventiende eeuw.

Charles Wilson, Koningin Elizabeth en de Opstand

J.C. BOOGMAN

Charles Wilson, *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands* (Macmillan, London, 1970, xiv+ 168 blz., £ 2.50).

Prof. Charles Wilson, sinds 1963 hoogleraar in de Nieuwe Geschiedenis aan de universiteit van Cambridge (waar hij sinds enige jaren ook economische geschiedenis doceert), heeft vooral naam gemaakt als auteur over de zeventiende- en achttiende-eeuwse economische geschiedenis, maar louter economisch-historisch vakspecialist heeft hij bepaald niet willen zijn. Elk historisch fenomeen dient zijns inziens beschouwd te worden in het kader van de totale ontwikkeling. De ware historicus behoort dan ook te beschikken over een 'sense of totality'. In de praktijk van zijn werk, dat bovendien geschreven is in een voortreffelijke, soms briljante, stijl, heeft Wilson deze opvattingen zeker waar gemaakt. In zijn oeuvre neemt de Nederlandse geschiedenis, met name in het kader van de Brits-Nederlandse betrekkingen in de zeventiende en achttiende eeuw, een centrale plaats in¹. Hoezeer het werk van deze prominente Engelse historicus ook door de Nederlandse historici gewaardeerd wordt, blijkt wel uit het eredoctoraat dat de Groningse universiteit hem in 1965 verleende.

Toen Wilson de vererende uitnodiging ontving om in 1969 in Oxford de Ford Lectures te geven, koos hij als onderwerp de Engels-Nederlandse betrekkingen in de tweede helft van de zestiende eeuw. De tekst van deze voordrachten verscheen in 1970 in boekvorm onder de titel *Queen Elizabeth and the Revolt of the Netherlands*. Dit boek past in veel opzichten voortreffelijk in de rij van Wilson's publicaties: het is uitstekend, hier en daar schitterend, geschreven vanuit een onmiskenbare 'sense of totality'. Met een veelheid van interessante analyses en rake, vaak geestige typering weet Wilson de aandacht van zijn lezers voortdurend te boeien. Daar dient nog aan toegevoegd te worden dat dit boek naar inhoud én toon een wel uitermate categorische indruk maakt, op het provocerende af soms. Dat laatste geldt zeker voor het hoofdthema van het boek: de beoordeling van koningin Elizabeth's politiek ten opzichte van de Nederlanden, die bij Wilson neerkomt op een ongemeen felle, totale veroordeling. Alvorens die these nader te bezien wil ik eerst ingaan op Wilson's beschouwingen over de Nederlandse Opstand.

Wilson wil de Opstand vooral bekijken in het kader van heel de Europese geschiedenis in de tweede helft van de zestiende eeuw. Juist in dat kader acht hij het gebeuren in de Nederlanden van de allergrootste betekenis. Met volledige instemming haalt hij in dat verband G. M. Trevelyan aan: 'the Armada would not have been defeated, nor the Elizabethan régime saved in England, if Holland had not first been saved in its last extremity by the relief of Leyden'². De scheuring in de Nederlanden, die in de jaren 1580 haar beslag kreeg,

1. Men denke slechts aan *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the 18th Century* (Cambridge, 1940); *Holland and Britain* (Londen, 1945); *History of Unilever* (Londen, 1954) (ook in een Nederlandse bewerking verschenen); *Unilever, 1945-1965* (in Nederlandse bewerking verschenen in 1968); *Profit and Power: A Study of the Dutch Wars* (Londen, 1957); *Economic History and the Historian: A Volume of Essays* (Londen, 1969).

2. Introduction to R. Fruin, *The Siege and Relief of Leyden in 1574* (1924).